

Eski Yakınoğu Kanunname Kültürü Işığında Yahudilikte Ahit Anlayışı

*The Concept of Covenant in Judaism in the Light of Ancient Near
Eastern Culture of Legal Code*

Eldar Hasanoğlu*

Öz

Eski Yakınoğu halkları uydukları kanunların tanrı tarafından verildiğini düşünmüşlerdir. Bu yaklaşım eski İbraniler tarafından da paylaşılmıştır. İbraniler Tanrının insanlıkla ahitleştiğini, ahdin içeriği olarak kurallar koyduğuna inanmışlardır. Yahudi kutsal metinlerinde yer alan ahit olgusu çevre halklarının kanunname örnekleriyle büyük benzerlik sergiler. Bu benzerlik hem ahdin mahiyetinde, hem yapısı ve biçiminde, hem de ahitleşme sahnesinde kullanılan terimlerde tebarüz etmektedir.

Anahtar Kelime: Yahudilik, Eski İsrailoğulları, Ahit, Eski Yakınoğu, Kanunname

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi (ehasanov@sakarya.edu.tr)

Abstract

Ancient Near Eastern nations thought they followed the legal codes which had been given by God. This approach was shared by ancient Hebrews also. The Hebrew believed that God did make covenants with the humankind and put laws as the content of them. There were great similarity between the concept of the covenant found in Jewish sacred texts and the patterns of legal codes found in ancient Near Eastern nations. This similarity can be seen in the nature, in the structure and format, in the scene of making covenant.

Keywords: Judaism, Ancient Israelites, Covenant, Ancient Near East, Legal Codes

Giriş

Eski Yakınoğu bölgesinde ortaya çıkarılan arkeolojik bulgular sebebiyle 19. yüzyılda Yahudi kutsal metinleri, yani Tanah üzerine çalışmalarda önemli açılımlar yaşanmış, akademik çalışmalar ivme kazanmıştır.¹ Dönemin akademik atmosferi gereği uzmanlar Tanah'ın kaynağı meselesine de eğilmiş, hem metin hem içerik tenkidi yöntemini uygulamışlar. Ahit konusu da bu bağlamda incelenen konular arasında yer almıştır. Eski Yakınoğu ahit kùltürü hakkında bulgular keşfedildikçe ahit konusu akademik tenkit çevrelerinde sıkça gündeme gelmiş, arasındaki benzerlik önemli tartışmalara sebebiyet vermiştir. Araştırmacılar Tanah'ta sunulan bilgilerin Eski Yakınoğu kùltür birikimi içerisinde ele alınmasının gerektiğini belirtmişlerdir.² Kimi araştırmacılar tarafından Tanah'ta anlatılan olayların bölgede bulunan arkeolojik bulgular tarafından desteklendiği ileri sürülmüş,³ Tanah'ın Eski Yakınoğu kùltürünün bir parçası olduğu, farklı açılardan eski Yakınoğu'nun Tanah'ın dünyası olduğu ifade edilmiştir. Bundan dolayı da Eski Yakınoğu'nun tarihi, edebiyatı, dil bilimi, dini vs. hakkında bilinen her şeyin Tanah'a ait bu aynı yönler üzerinde doğrudan tesirinin olduğu ileri sürülmüştür.⁴

Eski Yakınoğu kavimlerinde kanunname anlayışına yönelik bulgular ve üzerine yapılan araştırmalar eski İsrail kùltüründeki ahit anlayışında yeni ufuklar açmıştır.⁵ Özellikle 20. yüzyılın ortaların-

1 Tanah üzerine bu kabilden çalışmaların daha önceden de yapıldığı görülmektedir. Önceki çalışmalarla ilgili detaylı bilgi için bkz. Edward J. Young, *An introduction to the Old Testament*, (Michigan: Grand Rapids, 1989), 16-21, 107-122.

2 Walther Eichrodt, *Theology of the Old Testament*, trans. John Baker, (Philadelphia: The Westminster Press, 1961), I, 25-26.

3 William Foxwell Albright, *Archaeology and the religion of Israel*, (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1942), 176. Kitap boyunca konular bu bakış açısıyla ele alınmaktadır.

4 Kenneth A. Kitchen, *Ancient Orient and Old Testament*, (London: Inter-Varsity Press, 1966), 25.

5 Ahit üzerine yapılmış çalışmaların kategorik bibliyografyası için bkz. Dennis Swanson, "Bibliography of works on the Biblical Covenants", *The Master*

da hız kazanan bu araştırmalar, yapı ve terminoloji bakımından kutsal metinlerle kanunnameler arasında benzerliğin olduğuna ışık tutmuştur. İsrailoğulları ile komşu kavimler arasındaki ilişkiler hakkında da bilgi veren bu bulgular, eski İsrail kùltüründeki ahit anlayışının yapı, muhteva ve ifade tarzı bakımından Eski Yakındoğu kanunnamelerindeki kullanımla büyük ölçüde paralellik arz ettiğini ortaya koymuştur. Uzmanların dikkatini çeken temel nokta, her iki tarafta hukuk sisteminin metafizik güce atfedilmesidir. Eski dönemlerde hukuki hükümler dini nitelik taşımış, din adamları aynı zamanda devlet yöneticisi görevini de yerine getirmiştir. Eski İsrail ahit anlayışına göre Tanrı insanoğluyla ahitleşmiş, hayatın çeşitli alanlarında uyması için hükümler vermiş, ilahi hükümler ilk insan olan Âdem'le başlamıştır. Nitekim eski Yakın Dođu kavimlerinin sahip olduğu hukuk kùltürüne göre kanun koyucu tanrıydı ve bu yüzden kurallara aykırı davranan, tanrıya da karşı gelmiş sayılırdı. Bu durum, suçlunun yürürlükte olan hukuka göre cezalandırılmasının yanı sıra tanrı tarafından da cezalandırılacağı düşünceyi beraberinde getiriyordu. Bu ilahi cezanın kuraklık, veba salgını ve kıtlık gibi doğal afetler biçiminde gerçekteceğine inanılmaktaydı. Bu inanış, Eski Yakındoğu hukuk geleneğinde yazılı kanun anlayışının tanrı veya tanrılarla irtibat sonucu oluşturulmuş bir metin anlayışı şeklinde geliştiğini belirtmeye esas teşkil etmektedir. Hukuk dilinde “kanunname” şeklinde adlandırılan bu metinler dini kaynaklarda, özellikle Tanah'ta “ahit” kavramıyla formüle edilmiştir.⁶

Eski Yakındoğu Kùltüründe Ahit Anlayışı

Eski Yakındoğu'nun ahit tarihi M.Ö. 3. binyıllara kadar geri gitmektedir. Bölgede yaşayan çeşitli etnik gruplara ait ahit örnekleri,

Seminary Journal, X:2 (1999), 271-280.

6 Necip Bilge, *Hukuk Başlangıcı*, 15. bsk., (Ankara: Turhan Kitabevi, 2001), 6-8; Gordon V. Child, *Kendini Yaratan İnsan*, trc. Filiz Ofluoğlu, 3. bs, (İstanbul: Varlık, 1988), 112-116, 130; George Mendenhall, *Law and Covenant in Israel and Ancient Near East*, (Pittsburg: Biblical Colloquium, 1955), 3-7; Will Durant, *Kıssatu'l-hadâre*, trc. Zekî Necib Mahmûd, 3. bsk., (Kahire: Câmîati'd-Düveli'l-Arabiyye, 1968), I, 49-50. Son kaynak eski devletlerden bahsettiği yerlerde de konuyla ilgili bilgilere yer vermekte, ayrıntılara girmektedir.

belli bir biçime sahip olup aynı özellikleri taşımaktadır; sonradan gelenler öncekilerin yolunu izlemiş, hazır buldukları biçimi örnek almışlardır. Arkeolojik bulgular ahit kavramının ilk olarak siyasi anlaşmalarda kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bu anlaşmalarda, imparatorluk sahibi yöneticiler ele geçirdikleri bölgelerdeki yerel yöneticileri, inandıkları ilahların önünde yemin ettirerek kendilerine bağlarlardı. Eski Yakınoğu'da bilinen ahitler, biçim itibariyle hep bu tarzda olup aralarında birtakım ufak farklar bulunmaktaydı. Dolayısıyla bu coğrafyadaki ahit anlayışının giderek yerleşip kristalleştiği göz önüne alınırsa, çeşitli tarihlerde sahnede olan devletlerin kanunnamelerini, gelenekleşen ahit metninin bir devamı şeklinde görmek yanlış olmayacaktır.⁷ Yine de söz konusu metinleri tarih içerisinde hiç değişmeden devam eden standart bir metin olarak tanımlamak pek doğru değildir. Çünkü bölgedeki M.Ö. 2. binyıllara ait ahit metninin biçim olarak M.Ö. 1. binyıllara ait metinlerden önemli ölçüde farklılık arz ettiği ortaya çıkmıştır. Yahudi kutsal metinlerinde yer alan ahit anlayışı bunlardan daha çok M.Ö. 2. binyıllara ait ahit metinleriyle uyumlu gözükmektedir.⁸

Eski Yakınoğu'daki kanunnamelerin birtakım özellikleri olmuştur. Bu kanunnameler, yöneticiler tarafından Tanrının hükümleri şeklinde sunulmak suretiyle ilahi kaynağa dayandırılıyor ve tanrıyla yapılan sözleşme/ahit olarak görülmüyordu. Kabul edildiği üzere yönetici, kanunnameleri kendi menfaati için değil kamu yararı için düzenliyor ve bunu ilahi bir emirle ilişkilendiriyordu. Nitekim bu kanunnameler, içerik bakımından hukuki üslupta

7 Bkz. Mendenhall, *Law and Covenant*, 28; Dennis J. McCarthy, *Treaty and Covenant: A Study in Form in the Ancient Oriental Documents and in the Old Testament*, (Rome: Pontifical Biblical Institute, 1963), 5-8, 15-17, 80-85; Moshe Weinfeld, *Deuteronomy and Deuteronomistic School*, (Oxford: Clarendon, 1972), 59-60. Konuyla ilgili karşılaştırma örnekleri için bkz. Jeffrey Jay Niehaus, *Ancient Near Eastern themes in Biblical theology*, (Grand Rapids: Kregel Publications, 2008), 56-62; John H. Walton, *Ancient Israelite literature in its cultural context: a survey of parallels between Biblical and ancient Near Eastern texts*, (Grand Rapids: Zondervan, 1990), 100-105.

8 Mendenhall, *Law and covenant*, 30. Bu konuda ilave bilgi ve kaynaklar için bkz. Kitchen, *Ancient Orient*, 91-96.

olsalar da bunların tarihi-edebi bir anlatım tarzıyla başladığı ve bittiği görülmektedir. İçeriğinde yöneticinin tebaa üzerindeki koruyucu ve yönetici fonksiyonunu ilahi bir misyonla ilişkilendiren bu tarz, metne, temeli din olan siyasi bir anlam kazandırma işlevi görüyordu. Mahiyeti bakımından kazuistik hükümler⁹ şeklinde tezahür eden bu irtibatın ilgili tarafları “kanun koyucu”, “kanunu uygulayıcı” ve “kanuna uymaları gerekenler” şeklindeydi. Kaynaklarda bunlar birtakım metaforlarla ifade edilmiştir; “kanuna uymaları gerekenler” olan tebaa “sürü”, “kanunu uygulayıcı” olan yönetici “sürüyü koruması gereken çoban”, kanun koyucu ise “sürünün sahibi” metaforuyla ifade edilirdi. Yönetici, koyduğu kuralları ilahi kaynağa dayandırmakla kendisine bağlı olanlar üzerinde otoritesini temellendiriyor, kendisini ilahi mükâfat ve cezanın yeryüzündeki dağıtıcısı gibi sunarak tebaanın kurallara mutlak itaatini ve bağlılığını sağlıyordu. Çünkü gerçek kanun koyucu “sürünün sahibi” olan Tanrıydı ve yönetici tarafından ilan edilen kurallara karşı gelmek aynı zamanda Tanrıya karşı gelmek sayılıyordu. Nitekim kanunnameler yazıldıktan sonra mabet duvarına asılırdı. Böylece herkesin bu kanunlardan haberdar olmasının yanı sıra kurallara dini bir nitelik kazandırılmış oluyordu. Ayrıca kanunnameler vasıtasıyla hukuk birliği sağlanıyor, adalet dağıtımında eşitlik temin ediliyor ve mahalli hâkimlerin kendi isteklerine göre hareket etmeleri engelleniyordu. Bu kanunnameler yazılı hukuk geleneği açısından önemli olsa da, bunların bir hukuk teorisinden çıkan hükümlerden ziyade toplumun kurallara uymasını sağlamak için önerilen hükümler oldukları mantıklı gözükmektedir. Çünkü kanunnamelerde soyut manada “hak” kelimesi yer almayıp bunun yerine “mahkeme hükmü” ifadesi geçer. Bu hüküm, tanrıdan gelen bir emir olup “*kittum-kanâtim*” şeklinde ifade edilirdi. Yönetici bu ilahi emri uygulamakla görevliydi ve bu yolla insanları kontrol altına alması beklenirdi. Bundan başka, hukuki bağlamda kanunnamelerde “*mesarum*” ve “*nıgsisa*” ifade-

9 Genel kaideler halinde ele alınmayıp, her meselenin (Mecelle’de olduğu gibi) ayrı ayrı ele alınıp inceleme şekli. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ensar, 2005), 300.

leri de yer almaktadır. “*Mesarum*” Akatça bir kelime olup “adalet” anlamına gelmektedir. “*Nıgsisa*” ise Sümerce “boynuz doğrultma” anlamında olup adaleti sağlamak için kullanılan bir terimdi. Kanunnamelerde yer alan “*şimdatum*” şeklindeki başka bir terim de “boyunduruğa almak” anlamındadır.¹⁰

Gör÷lmektedir ki eski Yakınoğu’daki çeşitli etnik gruplar tarafından adaleti sağlamakla ilgili olarak kullanılan bu terimler, tarım ve hayvancılık alanlarıyla ilgili olup semantik olarak birbirleriyle örtüşmektedir. Ayrıca, bu etnik grupların konuyla ilgili kullandıkları kelimeler arasında büyük ölçüde benzerliğin bulunduğu ortaya çıkmıştır. Bu da ilgili coğrafyada kanunname-ahit paralelliliğinin olduğu anlamına gelmektedir.¹¹ Buradan hareketle, kanunname bağlamında siyasi bir anlama sahip olan “ahit” mefhumu çoğu kavimler için yabancı olsa da¹² eski Yakınoğu’da yaşıyan kavimlerce bilinen bir kavram olduğu söylenebilir. Kullanımları dikkate alındığında ahit kavramının manevi boyutuyla dinî, sosyal boyutuyla hukukî fonksiyon icra ettiği ortaya çıkmaktadır.

Eski İsrail kùltüründe Ahit Anlayışı

Eski İsrail kùltürüne göre ahit, Tanrı insan ilişkisinin bel kemiğini teşkil eder. İnsanlığı Tanrı’ya bağlayan ve Tanrı hakkında bilgi edinmesini sağlayan olgu, ahittir. Ahit Tanrı’nın kendisini İsrailoğulları’na açmasını, İsrailoğulları’nın Tanrı’yı tecrübe etmesini ifade eder. Buna binaen ahit, Tanrı’nın kendisini insanlı-

10 Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Carlo Zaccagnini, “Sacred and human components in Ancient Near Eastern Law”, *History of Religions*, 33:3 (1994), 265-286, 267-269; Mebrure Tosun, “Sümer, Babil ve Assur’larda hukuk, kanun ve adalet kavramları ve bunlarla ilgili terimler”, *Bellekten*, 37:148 (1973), 557-581, 572-581.

11 Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Moshe Weinfeld, “Covenant terminology in the Ancient Near East and its influence on the West”, *Journal of American Oriental Society*, 93:2 (1973), 190-199.

12 Moshe Weinfeld, “Covenant”, *Encyclopaedia Judaica*, V, 249-253, 253. Eski çağda ilgili anlamdaki ahit anlayışı Yakınoğu coğrafyası dışında sadece kuzey batı Avrupa coğrafyasında biliniyordu. Daniel J. Elazar, “The political theory of covenant: Biblical origins and modern developments”, *Publius: The journal of federalism*, X:4 (1980), 3-30, 5.

ğa bildirmesi ve onları varlığından haberdar etmesidir.¹³ Yahudi geleneğinde Tanrı'nın İsrailoğulları'yla ahitleşmesi önemli bir konudur. Tanrı ile beşer arasında ahitleşme düşüncesinin diğer pagan dinlerde ve kültürlerde bulunmadığı ve eski İsrail kültürüne özel olduğu ifade edilmiştir.¹⁴ Kanımızca bununla ahit vasıtasıyla seçilmiş bir kavmin ortaya çıkması, yani ahidin bir etnik grubu diğerlerinden ayırarak ona yeni bir şekil vermesi kastedilmiştir. Çünkü daha önceki örneklerden görüldüğü üzere, eski Yakındoğu metinleri ahit konusuna yabancı değildir.

Ahit Kavramı ve Önemi

Eski İsrail kültüründe din anlayışı¹⁵ Tanrı'ya bağlılık, Tanrı ile insan arasında irtibat şeklinde telakki olunurdu. Ahit bu fonksiyonu yerine getiren, bu irtibatı ifade eden kavramdır. Yahudi din bilginlerine göre Tanrı ile insan arasındaki ilişki ilk insanın yaratılmasından itibaren başlamıştır. Âdem ilk insan olarak yaratılmasından birkaç saat sonra Tanrı'nın hitabına mazhar olmuştur. Dolayısıyla tarihte din olmayan hiçbir dönem bulunmamaktadır.¹⁶ Nitekim din kavramını ifade etmek için kullanılan "tora" ve "emuna" kelimelerinin terminolojik olarak ahit anlamına gelen "berît" kelimesiyle semantik anlam birliğinde olduğu ifade edilmiştir.¹⁷

13 Eichrodt, I, 36.

14 Aharon Kirşenbaum, "Ha-Berît 'im Bney Noaḥ mul ha-berît ba-Sinay", *Dine Yisrael*, c. 6 (1975), 31-48, 31; Weinfeld, "Covenant", *EJ*, V, 253; David Noel Freedman, "Divine commitment and human obligation: the covenant theme", *Interpretation*, 18, (1964), 419-431, 420.

15 Yahudilikte iman esasları Hz. Musa'dan yaklaşık yirmi üç asır sonra yaşamış Musa ibn Meymun (1138-1204) tarafından belirlenmiştir. Eski İsrail kültüründe din, ulusal töreye ve geleneklere bağlı bir yaşam biçimi ve kişinin Tanrı'ya iman bağlılığı şeklinde telakki ediliyordu. Konuyla ilgili genel değerlendirme için bkz. Baki Adam, "Yahudilikte Din Kavramı ve Din Anlayışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara: Dinler Tarihi Derneği, 2000, s. II, 129-134.

16 Steven Wilf, *The law before the law*, (Lanham: Lexinton Books, 2008), 39.

17 Detaylı bilgi için bkz. Moshe Weinfeld, "Berît", *Theological Dictionary of the Old Testament*, ed. Johannes Botterweck, Helmer Ringgren, Heinz-Joseph Fabry, II, 253-279, 257-258. Kelime anlamıyla "emuna" kelimesi inanç, "tora" kelimesi ise talimat anlamına gelir. Hz. Musa'ya verilen kitabın adı da *Tora*/

Ahit ilişkisinde Tanrı ahdin sıradan bir tarafı olmayıp, verdiği emirlerin tartışılmaması, mutlak olarak uyulması gereken üstün bir konumdadır. Ahdin amacı insan tarafını sadece birtakım şeylerle mükellef tutmak değil, Tanrı ile insanlar arasında uyumlu bir birliktelik oluşturmaktır. Bu emirler birlikteliğin devamını sağlayacak nitelikte olduğu için verilmiştir.¹⁸

Tanah'ta yer aldığı üzere, Tanrı insanlıkla tarih içerisinde birkaç kez ahitleşmiştir.¹⁹ Fakat Yahudilikte ahit kavramı Tanrı'nın özellikle İsrailoğulları'yla Sina'da girdiği ilişkiyi ifade etmektedir.²⁰ Yahudi inancına göre bu ahit ilişkisi, ebedidir ve karşılıklıdır; Tanrı sonsuz lütfu ile, İsrailoğulları da Tanrı'ya sadakatları ile bu ahdin taraflarıdır. Ahit ilişkisi İsrailoğullarının şartlara uymamasıyla son bulmadığı gibi sonradan feshedilemez. Ahit ilişkisinin son bulması için taraflardan birinin veya her ikisinin ortadan kalkması gerekir.²¹ Nitekim kutsal metinlerde de belirtildiği üzere, ahit bir kere yapıldıktan sonra ebedi olarak devam edecektir.²² İsrailoğullarının ahdin şartlarına uymaması ahdin sonunu getirmez; bu takdirde cezaya başvurulur. Nitekim İsrailoğulları'nun ahde riayet etmemeleri yüzünden sürgün hayatı yaşamaları bir cezadır ve Tanrı'yla ilişkilerinin kesildiği anlamına gelmemektedir.²³ Bu iliş-

Tevrat'tır ve İsrailoğulları'nın uymaları gereken kuralları, öğretileri, talimatları içermektedir.

18 Eichrodt, *Theology of the Old Testament*, I, 55-58. Ayrıca bkz. Grabe, Petrus J., *New covenant, new community: the significance of Biblical and Patristic covenant theology for contemporary understanding*, Milton Keynes: Paternoster Press, 2006, 6-7, 11-12.

19 Tanah'taki ahitleşmeler hakkında detaylı ve kapsamlı bilgi için: William J. Dumbrell, *Covenant and creation: a theology of the Old Testament Covenants*, (Carlisle: Paternoster Press, 2002), 39-199; Delbert R. Hillers, *Covenant: the history of a Biblical idea*, (Baltimore: The Johns Hopkins UP, 1989), 98-119.

20 Alan J. Avery-Peck, "Covenant", *The Encyclopaedia of Judaism*, ed. J. Neusner, A.J. Avery-Peck, W.S. Green, I, 136-151, 136.

21 David Novak, *The Jewish social contract: An essay in political theology*, (New Jersey: Princeton UP, 2005), 31.

22 Hakimler 2:1.

23 Hezekiel 20:3-44. Burada İsrailoğulları'nın itaatsizliğine rağmen ahdin sürekliliğinden bahsedilir.

kinin devamı için Tanrı yemin etmiştir ve O'nun yemininden geri döneceği düşünülemez.²⁴ Dolayısıyla İsrailoğulları ahit vasıtasıyla, hiçbir zaman ayrılmamak üzere Tanrı'ya bağlanmıştır. Hatta fiili olarak ahit kurallarından ayrılırsalar da yasal olarak "bir ahit toplumu" olarak devam edeceklerdir.²⁵ Rabbinik kaynaklarda bu olgu "İsrailoğulları günah işleseler de İsrailoğulları'dırlar" cümlesiyle formüle edilmiştir.²⁶

Yahudilikte ahit olgusunun merkezi yer tutması bu kelimenin kavramsal şemsiyesinin genişliğinde de tebarüz eder. Bu bağlamda kutsal metinlerde söz konusu kavrama izafe edilerek "ahit levhaları",²⁷ "ahit sandığı",²⁸ "ahit konutu",²⁹ "ahit çadırı",³⁰ "ahit kitabı" ve "ahit kanı"³¹ gibi tabirlerin kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca, dikkat edilmelidir ki Rabbanî düşüncede ahit paradigmatic bir değer olup birçok diğer kavramlar için temel teşkil etmiştir. Kurtuluş, sözlü vahiy, peygamberlik, seçilmişlik, Arz-ı Mevud, dünya üzerinde egemenliği sağlayacak Mesih'in gelişi ve dini liderin otoritesi gibi kavramlar ahitle organik bağa sahip olup onun üzerine bina edilmiştir. Ahit bağının öneminden dolayı Holokost'tan sonra Tanrı ve İsrailoğulları arasındaki ilişkinin sorgulanmasıyla Holokost sonrası teolojinin temel vurgusu da yine ahit olmuştur.³²

24 Çıkış 32:13; Mezmurlar 89:34; B.Berakoth 32a.

25 Beşer tarafın ahde zarar vermesi ve sonuçlarıyla ilgili detaylı bilgi için bkz., David Novak, *The election of Israel: the idea of the chosen people*, (Cambridge: Cambridge UP, 1995), 189-199.

26 B.Sanhedrin 44a.

27 Çıkış 31:18, 32:15, 34:29; Tesniye 9:9.

28 Çıkış 25:22, 26:33-34, 30:6, 26, 39:35, 40:3, 5, 21; Sayılar 4:5, 7:89; Yeşu 4:16.

29 Çıkış 38:21; Sayılar 1:50, 53.

30 Sayılar 9:15, 17:22, 18:2.

31 Çıkış 24:7-8.

32 Bu konuda detaylar için bkz. Daniel Elazar, *Covenant and polity in Biblical Israel: Biblical foundations and Jewish expressions I: The Covenant Tradition in Politics*, (New Jersey: Transaction Publishers, 1995), 377-381; Kirşenbaum, "Ha-Berit 'im Bney Noah", 32 ve dvm.

Yahudilikte Ahit Geleneği

Yahudi geleneğinde kabul edildiği üzere, Tanrı insanı yarattıktan sonra onu başıboş bırakmamış, uyması için birtakım kurallar vermiştir. Zaman içerisinde gelişen ve Sina vahyiyle doruk noktasını bulan bu kurallar Tanrı'nın insanlıkla yaptığı ahitlerin içeriğini teşkil eder. Tanrı Âdem'le, Nuh'la, İbrahim'le ve Musa aracılığıyla İsrailoğulları'yla ahitleşmiş, daha sonra da peygamberler aracılığıyla ahidini yenilemiştir. Tanah külliyatının ilk kısmını teşkil eden Tevrat'ta, Âdem'le ahit açık biçimde dile getirilmemiş de Tanrı'nın ona emir ve yasalarda bulunduğu geçmektedir.³³ Nuh'la ahidin içeriği olarak gösterilen hükümlerin Âdem'e verilmiş hükümleri de kapsadığı Rabbinik kaynaklarda geçer. Daha sonra İbrahim'le ahit yapılmış ve bu ahit İshak ve Yakup'la da tekrarlanmıştır.³⁴ İsrailoğulları ile ahit Sina'da, Musa vasıtasıyla yapılmıştır. O sırada Sina'da bulunan tüm İsrailoğulları bu ahidin taraf olduğu gibi sonradan onların soyundan gelenlerle de bu ahit yapılmış sayılır.³⁵ Tanrı'yla İsrailoğulları arasındaki ahit ilişkisi Musa sonrası dönemde de devam etmiş, peygamberler aracılığıyla ahit sürekli yinelenmiş, peygamberler bu kavmi Sina'da verilmiş hükümlere uymaya çağırılmışlardır.³⁶

Yahudi geleneğinde kabul edildiği üzere, Âdem ve Nuh'la yapılan ahitler evrensel karakterdedir. Fakat İbrahim'le ve akabinde İshak ve Yakup'la yapılan ahitler ise İsrailoğulları'na özeldir. Bu ahitle İbrahim'in nesli diğer kavimler arasından seçilmiş, Kenan topraklarının onlara verileceği vaat edilmiştir. İsrailoğulları'yla ahit Sina'da Musa aracılığıyla yapılmıştır. Sina'da "*Seni Mısır'dan,*

33 Ahit terimi olan "*berît*" kelimesi Tufan sonrası dönemle ilgili pasajlarda geçmeye başlar.

34 Yahudilikteki ahit geleneği konusunda detaylı bilgi için bkz. Eldar Hasanov, *Yahudi ahit geleneğinde Nuh Kanunları ve Nuhilik*, (Doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, 40 ve dvm.

35 Tesniye 29:14-15. Ayrıca bkz. Eugene J. Lipman, *The Mishnah: oral traditions of Judaism*, (New York: Schocken Books, 1974), 20-21.

36 Yahudi kutsal kitabının Neviim ve Ketuvim bölümlerinde bu konuda bol bilgi bulunmaktadır.

kölelikten çıkaran Tanrı'n Yahve işte Benim. Karşımda başka tanrıların olmayacak"³⁷ beyanıyla tüm İsrailoğulları'yla ahit yapılmıştır. Benzeri Tanah'ta birçok yerde tekrarlanan³⁸ bu beyan sadece belirli kişiye/kişilere yönelik olmayıp tüm kavme yöneliktir; bu yolla toplumun her üyesi Tanrı'ya bağlanmıştır. Ahdin şekil verici gücüyle İsrailoğulları topluluk durumundan toplum durumuna geçmişlerdir;³⁹ ortak tarih bilinci, ortak hukuk ve ortak ritüeller yoluyla eski kabile birliğinin yerini İsrailoğulları kimliği almıştır. Bu ahit sonradan gönderilen peygamberlerle de tekrarlanmıştır. Davut'la yapılan ahit de bu ahit geleneğinin bir tasdiki ve tekrarıdır. Tanrı Davut'a krallık vermiş, İsrailoğulları'nın devletini kurmuşdur.

Teolojik çalışmalarda ahit konusu

Modern kutsal metin çalışmalarında ahit konusu merkezi özelliğe sahiptir.⁴⁰ Bu kavram, hem Yahudi ilahiyatında hem de kutsal metin tenkitçilerinin çalışmalarında anahtar görevi görmektedir. Nitekim önemli Tanah uzmanı Eichrodt, kutsal metin teolojisinin tamamen ahit kavramı üzerine kurulduğunu ortaya koymuştur.⁴¹ Ahit düşüncesi üzerine yapılan çalışmalarda ünlü kutsal metin tenkitçisi Julius Wellhausen çok önemli bir yere sahip olmuştur. O, kendinden sonraki çalışmaların seyrini belirlemiştir. Wellhausen'e göre başta İsrailoğulları'nın Tanrı'yla irtibatı, tabiatı ve kaynağı bakımından tabiiydi; arada ahdi gerekli kılacak bir fasıla, bir ayrılık düşünülüyordu. Fakat sonradan yabancıların

37 Çıkış 20:1-2.

38 Çıkış 34:10-27; Levililer 20:8, 26:12-13.

39 Novak, *The Jewish social contract*, 53-54; Eichrodt, I, 39 ve dvm. Karşıt görüş için bkz. Dennis J. McCarthy, *Treaty and Covenant: a study in form in the ancient Oriental documents and in the Old Testament*, (Rome: Pontifical Biblical Institute, 1963), 7-9.

40 Tanah'taki ahit konusu üzerine çalışmalar için bkz. Scott Hahn, "Covenant in the Old and New Testaments: some current research (1994-2004)", *Currents in Biblical Research*, c. 3, s. 2 (2005), 263-292, 265-280, 286-292.

41 Eichrodt, I-II (özellikle I, 36-70). Ayrıca bkz. McCarthy, *Old Testament Covenant*, 4-6.

saldırıları yüzünden İsrailoğulları'nın varlığı tehlikeye düştüğünde Eliyahu ve Amos gibi peygamberler İsrailoğulları'yla Tanrı arasında şarta dayalı ve ahlaki kurallarla düzenlenen bir ahit anlayışı geliştirmiş, müteakip yenilgi ve sürgün olguları da bu anlayışı pekiştirmiştir.⁴² Wellhausen bu teorisini 1882 senesinde yayınladığı *Prolegomena zur Geschichte Israels* eserinde dile getirmiştir. Bu kitap yayımlandıktan sonra Tanah'taki ahit anlayışı üzerine yapılan çalışmalarda etkili olmuş,⁴³ ahit üzerine yapılan çalışmalar bu teoriye atıfta bulunarak onu yorumlamaya çalışmışlardır. Bu bakımdan *Prolegomena* sonrası ilgili çalışmalar temel olarak dört aşamaya taksim edilmiştir. Birinci aşama, mezkr eserin etkisiyle birbirine muhalif çeşitli görüşlerin ortaya atıldığı dönemdir. Bir sonraki aşamada bu görüşler tartılarak bazıları kabul görmüş ve temel esaslarda ittifak sağlamıştır. 1950'lerde başlayan üçüncü aşamada Eski Yakınoğu devletleri arasındaki anlaşma metinlerinin o zamana kadar bulunmamış olanlarının keşfedilerek tartışma ortamına sunulması dönemidir. Bu durum Tanah'ta anlatılan ahit geleneğinin kökeni, mahiyeti ve biçimi hakkında önemli bilgiler sağlanmıştır. Sonuncu aşamadaki çalışmalar iki çizgi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunlardan biri ahit anlayışının eski İsrailoğulları'nın dininde sonradan türemiş bir şey olduğunu, hatta M.. 8. yüzyılda yaşamış peygamberlerin bile bundan habersiz olduğunu iddia ederek Wellhausen'in görüşlerini destekler. Öteki izgi ise "berıt" kelimesinin daha çok kelime anlamı üzerine yoğunlaşmıştır.⁴⁴ özellikle 1960-1970'li yıllar, anahtar kavram olarak "berıt"

42 Julius Wellhausen, *Prolegomena to the History of Ancient Israel*, (Gloucester: Peter Smith Publisher, 1973), 417-419.

43 Wellhausen'in etkisi 1918'lerin sonuna kadar bariz şekilde, daha sonra dolaylı olarak kendisini hissettirmiştir. (J.A. Emerton, "Ernest Nicholson's contribution to Old Testament studies", *Covenant as context: essays in honour of E.W. Nicholson*, ed. A.D.H. Mayes, R.B. Salters, (New York: Oxford UP, 2003), xvii-xl, xxx-xxxvi.)

44 Ernest W. Nicholson, *God and His people: Covenant and theology in the Old Testament*, (Oxford: Clarendon, 1986), 56. Kitabın müteakip sayfalarında bu dönemler irdelenmektedir.

kelimesinin anlamı üzerinde tartışmalara sahne olmuştur.⁴⁵ Metin tenkitçilerinin ileri sürdükleri iddialarda, ilgili Eski Yakınoğu arkeolojik bulguları dayanak görevi görmüştür. Bu alanda yazılmış üç temel eser diğer görüşlere yön vermiştir.⁴⁶

Eski Yakınoğu ve İsrailoğulları'ndaki Ahit Anlayışlarının Mukayesesi

Eski Yakınoğu dünyasında dinî, profan ve politik içerikteki çeşitli kullanımların tamamında ahit kavramı, karşılıklı rıza ve sorumluluğa dayanıp en az iki taraf arasında bağlanan ve tarafların uymaları gereken süreli veya süresiz bir anlaşmayı ifade etmiştir.⁴⁷ Ahit kavramı, İsrailoğulları ile Tanrı arasındaki ilişkiyi ifade ettiği ve sahip oldukları inancın temel noktası ve anahtar kavramı olduğu için kutsal metinlerde de vurgulu biçimde dile getirilmiştir.⁴⁸ Yahudi kutsal metinlerini aynı coğrafyayı paylaşan eski Yakınoğu kavimlerinde bilinen ahit kavramının ışığında okuyarak bunların biçim, içerik ve kullandıkları terimler bakımından karşılaştırılmasıyla aradaki müşterek ve farklı yönler ortaya çıkmış olacak, her bir ahidin özgünlüğü sebebiyle farklılığı baştan kabul edildiği için burada benzer noktalar öne çıkarılacaktır.⁴⁹ Daha önceden örnek-

45 Petrus J. Grabe, *New covenant, new community: the significance of Biblical and Patristic covenant theology for contemporary understanding*, (Milton Keynes: Paternoster Press, 2006), 8.

46 Kast edilen üç eser şunlardır: Mendenhall, *Law and covenant*; Klaus Baltzer, *Das Bundesformular*, Neukirchen und Vluyn, 1960 (makalede bu kaynağın İngilizce tercümesi *The Covenant formulary* kullanılmıştır.); McCarthy, *Treaty and Covenant*. Bu bağlamda Johannes Pedersen'in *Der Eid bei den Semiten ve Israel: its life and culture (I-II)* eserleri de önemli rol oynamıştır. (Cleon L. Rogers, "The Covenant with Abraham and its Historical Setting", *Bibliotheca Sacra*, 127: 507 (1970), 241-256, 241-242.)

47 Bu konuda ayrıntılar için bkz. Weinfeld, "Covenant", V, 249-253; Elazar, "The political theory of covenant", 5-7.

48 Yahudi teolojisi, ahit merkezli bir teolojidir. Bu konuda kapsamlı bir çalışma olarak bkz. Eichrodt, *Theology of the Old Testament*, I-II (özellikle I, 36-70).

49 Aradaki paralellikleri ve farklılıkları ele alan kaynakların listesi ve değerlendirmesi için bkz. Gary N. Knoppers, "Ancient Near Eastern Royal grants and the Davidic Covenant: A Parallel?", *Journal of the American Oriental Society*, 116:4 (1996), 670-697, 670-674.

leri olsa da özellikle 20. yüzyılın ortalarından itibaren bu konuda çalışmalar hız kazanmış, arada bir etkileşim olduğunu savunanlar olduğu gibi karşı görüşü benimseyenler de olmuştur.⁵⁰

Eski Yakındoğu havzasında ortaya çıkan bulgular, burada yaşayan kavimlerin ahit anlayışıyla Tanah'ta yer alan ahit anlayışı arasında yapısal benzerliklerin bulunduğunu ortaya koymuştur. Günümüze kadar gelen metinler içerisinde en bozulmamış olmasının yanı sıra zaman bakımından da en yakın olması sebebiyle karşılaştırma imkânı daha çok olan Hitit metinlerindeki ahit örneği⁵¹ konu üzerine çalışan uzmanlar tarafından temel alınmış, Tanah'ta anlatılan ahde örnek teşkil edip etmediği tartışılmıştır.⁵² Daha önce Viktor Kosorec tarafından dile getirilse de,⁵³ konu üzerine çalışanların kabul ettiğine göre, özellikle Hitit kanunname metinleriyle Tanah'taki ahit anlayışı arasındaki benzerlik ilk kez George Mendenhall tarafından detaylı şekilde temellendirilmiş, örnekleriyle ortaya konulmuştur.⁵⁴ Müteakip yıllarda bu konuda çeşitli görüşler sergilenmiş, bazı uzmanlar arada etkileşim oldu-

50 İlgili çalışmaların tarihsel gelişimin analizi için bkz. Nicholson, 56-57; Kenneth A. Kitchen, "The fall and rise of covenant, law and treaty", *Tyndale Bulletin*, 40:1 (1989) 118-135, 119-122.

51 Yahudi kutsal metinlerinde çeşitli yerlerde sunulan ahit anlayışının, bölgedeki diğer ahit metinleri arasında Hitit metinlerindeki örneğe daha yakın olmasını tablo şeklinde karşılaştırmak için bkz., Rene Lopez, "Israelite covenants in the light of ancient Near Eastern Covenants-II", *Chafar Theological Seminary Journal*, 10 (Spring 2004), 73-106, 90-91.

52 John A. Thompson, *The Ancient Near Eastern Treaties and the Old Testament*, (London: Tyndale, 1964), 13.

53 John A. Thompson, "The Significance of the Ancient Near Eastern Treaty Pattern", *Tyndale Bulletin*, 13 (1963), 1-6, 1-2. (Bahsedilen kaynak: Viktor Kosorec, *Hethitische Staatsverträge: ein beitrag zu ihrer juristischen wertung*, Leipzig: Weicher, 1931.)

54 Irvin A. Busenitz, "Introduction to the Biblical covenants; the Noahic covenant and the priestly covenant", *The Master Seminary Journal*, 10:2 (1999), 173-189, 174. (Mendenhall bu iddiasını 1954'te *Biblical Archeologist* (17:3) dergisinde yayınladığı "Covenant forms in Israeli tradition" adlı makalesinde dile getirir. Bu makale sonra *Law and Covenant in Israel and Ancient Near East* adlı eserinde yer almıştır.) İlgili çalışmalar için bkz. Walter C. Kaiser, *A history of Israel*, (Nashville: Broadman&Holman Publishers, 1998), 117-118.

ğunu savunurken bazıları buna karşı çıkmış, Tanah'taki ahit anlayışının orijinal olduğunu savunmuşlardır. Bu tartışmalardan uzak durarak⁵⁵ ahit örneklerinin birbirinin aynısı olmasa da benzer olduğunun ve aralarında çeşitli açılardan ortak noktaların bulunduğu bütün kesimler tarafından kabul edildiği söylenebilir.

Mahiyeti Bakımından

Eski Yakınoğu ahit kavramı, mahiyeti bakımından vaat ahdi/hibe anlaşması ve yükümlülük ahdi/vassal anlaşması olmak üzere iki biçimde olmuştur. Bu iki ahit çeşidi nitelik ve fonksiyon itibariyle birbirinden farklılık arz etmektedir. Lütuf ahdi olarak da adlandırılan vaat ahdinde taraflardan üst konumda olanı, aşağı konumda olan tarafa, onun kendisine eskiden göstermiş olduğu sadakat ve bağlılığın mukabilinde bir şey vereceği vaadinde bulunur. Bununla da üst konumda olan diğer tarafa karşı borçlanarak sorumluluk üstlenir. Yükümlülük ahdinde ise durum bunun tam tersidir. Bu ahit çeşidinde üst konumda bulunan taraf diğer tarafa birtakım sorumluluklar yükler. Aşağı konumdaki taraf, bu sorumlulukları kabul etmek zorundadır ve anlaşmanın gereğini yerine getirmediği takdirde cezayı hak etmiştir. Bu bağlılığın mukabilinde de üst konumda olan, karşı tarafı himaye etme yükümlülüğü altına girmektedir.⁵⁶

Yahudi kutsal metinlerindeki ahit kavramı da, mahiyeti bakımından kendisini vaat ahdi ve yükümlülük ahdi olarak iki biçimde gösterir. Şöyle ki eski İsrail kültürüne göre Tanrı, insanlara olan ihtimamı nedeniyele çeşitli zamanlarda onlarla irtibata geçerek

55 Demirci Tevrat'ın Eski Yakınoğu tabletleriyle aynı üslupta olduğunu, fakat bunun o dönemin ortak zihniyetinden mi yoksa net bir etkiden mi kaynaklandığı konusunda herkesi tatmin edecek bir şey söylemenin mümkün olmadığını ifade ederek en uygun yolun İbrani yasaları ile Mezopotamya yasaları arasındaki paralellikleri göstermek olduğunu söylemiştir. (Kürşat Demirci, "İbrani Yasaları ve Eski Önasya Hukuku Arasındaki Paralellikler", *Anadolu Araştırmaları*, XXII (1990), 203-213, 203-204.)

56 Mendenhall, *Law and Covenant*, 28-30; McCarty, *Treaty and Covenant*, 28-34; Moshe Weinfeld, "Covenant of Grant in the Old Testament and in the ancient Near East", *Journal of the American Oriental Society*, 90:2 (1970), 184-203, 184-185.

bazı şeyleri onlara vaat etmiştir. Vaadinden geri dönmesi düşünölmeyeceği için Tanrı bu vaadini yerine getirme yükümlölüğü altına girmiştir. Bu ahitleşmede insanlar birtakım şeylerle yükümlölü kılınmışsa da burada daha çok Tanrı'nın yükümlölüğü ön plandadır. Kutsal metinlerin analizinden çıkan sonuca göre, İbrahim ve Davut'la yapılmış ahit⁵⁷ vaat ahdiyle, İsrailoğulları'yla yapılmış ahit de yükümlölük ahdiyle benzerlik taşımaktadır.⁵⁸ Efendisine sadakatle hizmet eden kölenin nihayet çok büyük bir ödülle ödüllendirilmesi gibi, Tanrı İbrahim'i dürüstlüğü ve itaatinden dolayı ödüllendirerek ona yurt edinmesi için toprak vermiştir.⁵⁹ Davut'la yapılan ahit de aynı özellikleri taşımaktadır. Tanrı Davut soyunu yönetici kılmış, tahtının sonsuza kadar süreceğini belirtmiştir.⁶⁰ Her ne kadar kendi hazinesi ve kavmi olarak tanımlasa da İsrailoğulları'yla ahitleşirken verdiği emirlerden dolayı İsrailoğulları'yla yapılmış ahit de yükümlölük ahdi olarak görölmüştür.

Yapısı Bakımından

Eski Yakınoğu'da bilinen ahitler yapı olarak řu dört temel öđeden⁶¹ oluşmaktaydı: a) Ahdin taraflarını belirten başlangıç kısmı; b) ahdin genel hedefinin ne olduğunu açıklamaya yönelik, ayrıca ilgili ilkeleri açıklayan mukaddime; c) şartlar ve yürürlüğe koyulan maddeler; d) ahdin şartlarına riayet edilmediğinde yaptırımın uygulanmasını gerekli kılan yemin. Bunlar, ahdin temel amacı olan politik öğelerdi. Ancak bu politik ahit metninde yer alan řu dini öğeler, ahit metnine dini bir değer de katmaktaydı: a) tanrılar veya dağ, güneş, sema ve deniz gibi güçlü doğa varlık-

57 Nuh'la yapılmış ahdin de bunlar arasında değerlendirilmeli olduğu iler sürölmüştür. (Weinfeld, "Covenant of Grant", 186.)

58 Mendenhall, *Law and Covenant*, 35-36; Weinfeld, "Covenant of Grant", 184-185.

59 Tekvin 15:7, 17:8, 22:15-18, 26:3-5.

60 II. Samuel 7:8-16; I. Krallar 3:6. Krş. I. Krallar 9:4-9.

61 Ahit metninde yer alan öğeler için farklı tasnifler için bkz. Rene Lopez, "Israelite covenants in the light of the Near Eastern covenants-I", *Chafar Theological Seminary Journal*, 9 (Fall, 2003), 92-111, 98-99.

larından oluşan şahitler; b) Ahit metninin tapınakta veya başka kutsal bir yerde muhafaza edilmesi; c) Ahit metninin kopyasının oluşturulup muhafaza edilmesi ve belirli süre aralığıyla okunması. Tanah'taki ahit yapısı da bundan farklı olmayıp aynı öğeleri barındırmıştır.⁶² Bu öğelerden başka ahidin sonunda tamamlayıcı nitelikte kurban töreni vardı. Bu yolla taraflar arasındaki ahit birliği gerçekleşmekteydi. İşaret edilmelidir ki bu törenin uygulanması bakımından ahitler arasında fark bulunuyordu. Bu farklılık, ileride işaret edileceği üzere, bu ahitlerin yapılma zamanına ve mekânına bağlı sebepti.⁶³

Başlangıç/başlık kısmında üstün tarafın unvanları, nitelikleri ve şeceresi yazılmakla üstünlüğüne vurgu yapılıyordu. Burada tarafların her ikisi de kral bile olsa birisi her zaman diğerinden daha üst konumda oluyor ve metindeki bu üslupla onun ahit yapmaya ve vassaldan kendine sadakat ve bağlılık görme hakkına işaret ediliyordu.⁶⁴ Mukaddime kısmında ahitleşmeden önceki bir dönemde taraflar arasındaki irtibatın türü detaylı bir biçimde ele alınıyor, burada kullanılan cümle yapısı "*Ben-sen*" biçiminde oluyordu. Burada genel olarak kralın, vassalın menfaati için yaptığı iyiliklere özel vurgu yapılıyordu ki bu yolla bu iyiliklerin mukabilinde vassalın krala bilinçli bir biçimde tam itaat etmesi sağlanmaya çalışılmaktaydı. Bu iyilikler kralın vassalı diğerlerinin saldırılarından kurtarmış olması, kıtlık zamanında gıda yardımında bulunması gibi şeylerdi. Dolayısıyla genelde diğer kısımlardan daha kısa olan bu kısmın temel amacı vassalın krala itaatinin mantığı

62 Bu konuda bkz. Mendenhall, *Law and Covenant*, 31-35; Klaus Baltzer, *The covenant formulary in Old Testament, Jewish and early Christian writings*, trans. David E. Green, (Oxford: Basil Blackwell, 1971), 10-18; Hillers, 25-40. Bunların Tanah'taki karşılıklarıyla birlikte analizleri için bkz. Weinfeld, *Deuteronomy and Deuteronomistic School*, 60-66; Baltzer, 19 ve dvm.; Lopez, "Israelite covenants-II", 73-88; Thompson, "The Significance", 3-5. Yahudi ahit anlayışının farklı yönleri de bulunmaktaydı. (Novak, *The election of Israel*, 139 (dn.97); Lopez, "Israelite covenants-II", 98-102.)

63 Bu konuda çeşitli görüşler ve kaynaklar için bkz., Lopez, "Israelite covenants-II", 88-89.

64 Mendenhall, *Law and Covenant*, 32; Hillers, 29-30.

temelini oluşturmaktı.⁶⁵ Anlaşmanın genel hedefi, doğal olarak, otoriteyi sağlamaktı. Bunun için koyulmuş gerekli hükümler ahit metninde açık biçimde ifade edilmiş olup emredici, yasaklayıcı veya yaygın olarak şartlı bir cümle yapısıyla ifade edilirdi.⁶⁶ Genel olarak vassaldan talep edilen, onun krala sonsuz sadakatini temin etmeye yönelik şartlardı. Vassal izinsiz olarak kendi başına dış ilişkiler kurmaktan menedilirdi. Ayrıca bir vassal kendisi gibi tabi olan diğer vassallara yönelik saldırı veya düşmanlıkta bulunamazdı. Vassal kralın her seferberlik emrine uymalı ve krala ordu temin etmeliydi. Vassal krala sonsuz güven duymalıydı.⁶⁷ Ahit metninde vassalın bu anlaşmaya sadık kalması için yemini de yer alır, nitekim kralın da buna sadık kalacağı ifade edilirdi. Uzmanlar metnin bu kısmının zaman ve mekân bakımından gelişim süreci geçirdiğini ileri sürmüşlerdir. Şöyle ki üslup bakımından Asur metinleriyle Hitit metinleri farklılık arz etmişlerdir. Ayrıca 3. binyıllara ait metinlerde tanrının adı ve sıfatlarının yanı sıra cezanın nevi de belirtildiği halde 2. binyıllara ait metinlerde bunlar yer almamaktaydı. Metnin en önemli kısmı olan bu kısımda kral itaatsizliğin cezasını ve itaatın mükâfatını belirtirdi ki bu, anlaşmanın garantisi anlamına geliyordu. Bunu temin etmek için ahit metni vaat ve tehditle başlayıp biter, bununla ilgili ayinlere ve törenlere yer verilirdi. Nitekim burada tanrıların adları listelenir, vassalın davranışlarının karşılığının onlar tarafından verileceği belirtilirdi. Ceza veya mükâfat sadece vassalın kendisiyle sınırlı kalmayıp eşine, evlatlarına ve torunlarına da yetişirdi.⁶⁸

Ahit metninde bulunan dinî nitelikli öğeler metne dini bir anlam da katıyordu. Burada ahdin şahidi olarak tanrı/tanrılar veya gök ve yer, dağlar, nehirler, deniz, bulut ve rüzgâr gibi muhtemelen tanrı veya tanrının kuvveti sayılan doğa güçleri gösterilirdi. Bu şa-

65 Mendenhall, *Law and Covenant*, 32-33; Hillers, 30-32.

66 Walton, 103.

67 Mendenhall, *Law and Covenant*, 32-33.

68 Mendenhall, *Law and Covenant*, 33-34; Hillers, 37-41. Bu konuda ayrıca bkz., Baltzer, 14-15, 24; McCarthy, *Treaty and Covenant*, 121.

hitler listelenerek iki paragraf halinde yazılırdı. Birinci paragrafta kralın tanrıları, ikinci paragrafta ise vassalın tanrıları yer alırdı. Bunlar ahitleşmeye şahit oldukları gibi, şartlara uyulmadığı takdirde intikam almak suretiyle ceza da uygularlardı.⁶⁹ Ahit metnine dini nitelik katan başka bir unsur da ahit metninin tapınakta veya başka kutsal bir yerde muhafaza edilmesi ve bir kopyasının yapılarak herkese açık bir yerde periyodik olarak okunmasıydı. Metnin muhafaza edilmesi ahde sadık kalma anlamına geliyordu. Herkese açık yerde okunma ise iki hedefe yönelikti. Bunlardan birincisi kralın ileri sürdüğü şartları insanların tamamının duyup bilmelerini sağlamak, ikincisi ise kralla vassal arasındaki sıcak ve yakın ilişki bulunduğunu duyurup onların gözlerinde vassalın daha fazla değer kazanmasını temin etmekte.⁷⁰

Bağlayıcı gücünü din düşüncesinden alan ahit/kanunnamelerin ilgili tarafları yönetici ile yönetilen idi. Bu kanunnameler varlıkları bakımından dini olmasa da muhtevastaki dini unsurlar yer aldığı için dini nitelikte sayılıyordu. Nitekim dini ve siyasi değerler arasında ayırım gözetmeyen İsrailoğulları'na göre kendileriyle yapılan ahitte, Tanrı olayın dışında olmayıp bizzat ahidin diğer tarafını temsil ediyordu. Dolayısıyla Tanrı'yla aralarındaki ahidin götürdüğü sonuç, vaat edildiğine dayanarak Kenan topraklarını ele geçirmek gibi haddizatında siyasi hedef olsa da, İsrailoğulları bu ahdi ilahi hedefi yansıtan bir anlaşma olarak niteleyip ona dini bir değer biçmişlerdir. Bu hedef, onların diğer kavimlere örnek olmaları için Tanrı tarafından seçilmeleri ve bu nedenle kutsal kavim olmaları düşüncesini temel alan bir değerdi.⁷¹ Her ne kadar kendileri ayırım yapmamış olsalar da ve İsrailoğulları dışındakilerin dinî ahit ile profan anlaşmaları arasında ayırım gözetilmesi

69 Mendenhall, *Law and Covenant*, 34; Hillers, 36-37; Walton, 104.

70 Mendenhall, *Law and Covenant*, 34; Hillers, 35-36.

71 Dini ve siyasi değerlerin karma biçimde İsrailoğulları tarafından bir tek olarak algılandığı konusunda detaylar ve çeşitli örnekler sunan çalışmalar olarak şunlar gösterilebilir: Mendenhall, *Law and Covenant*; Elazar, *Covenant and polity*; Gordon Freeman, *The Rabbinic understanding of covenant as a political idea*, (Philadelphia: Center for Jewish Community Studies, 1977).

gerektiği şeklinde görüşler ileri sürülmüşse de bunlara karşı ı-kılmış, ayrıca bu görüş sahipleri zaman içerisinde görüşlerinden vazgeçmişlerdir.⁷²

Terimler Bakımından

Kutsal metin tenkitilerine göre günümüzdeki Yahudi kutsal metinleri verildiği orijinal biçimde günümüze ulaşmamıştır. Ortodoks görüşe göre ise eldeki metin değiştirilmeden korunmuştur. Metin tenkitçilerinin görüşünü dikkate aldığımızda, zaten sonradan kaleme alınmış metinlerde kullanılan terimlerin Eski Yakınoğu'daki ilgili terimlerle benzerliği veya aynılığı, metnin sonradan yazıya geçirilmesi sırasında aynı kùltür coğrafyasındaki terim birliğine bağlanacağından terimleri karşılaştırmada gerçeği yakalama payının az olduğu düşünülebilir. Ancak burada Ortodoks görüş temel alınmıştır ki bu da karşılaştırma imkânı vermektedir. Dolayısıyla bu yolla aradaki benzerlik ve farklılığa işaret etme haklı bir gerekçeye dayanacağından bu karşılaştırma çalışmada tutarlı ve önemli yer tutmaktadır.

Eski Yakınoğu'da ahitle ilgili kullanılan ifadeler, anlam bakımından da birbiriyle benzerlik arz etmektedirler. İlgili sözcüklerin karşılaştırılması, bunlar arasında biçim ve hükümler bakımından da yakın ilişkinin olduğunu ortaya koymuştur. Bizzat ahit anlamını ifade etmek için kullanılan sözcüklerle bu anlamla bağlantılı olarak kullanılan diğer sözcükler büyük ölçüde semantik olarak birbiriyle paralellik arz etmektedirler. Bu durum ilgili coğrafyada kullanılan sözcüklerin ve ifadelerin ortak kökene sahip olduklarını ortaya koymaktadır.⁷³

Daha önce de belirtildiği üzere, Tanah'ta ahit anlamını ifade etmek için temel olarak "*berît*" kelimesi kullanılır. Kelime insanlar arasındaki ilişkileri ifade ettiğinde "*ahitleşme*", "*yasa*", "*rehine*",

72 Bu görüşü ileri sürenlerin delilleri, buna karşı çıkanların delilleri ve bu görüşten vazgeçerken getirilen deliller hakkında bkz., Lopez, "Israelite covenants-I", 98-102.

73 Thompson, "The Significance", 6; Weinfeld, "Covenant terminology", 197-198.

“dostluk bağı” ve “evlilik bağı” anlamlarında, Tanrı’yla insan arasındaki ilişkiyi ifade ettiğinde de “dostluk bağı” ve “ahitleşme” anlamlarında kullanılmıştır.⁷⁴ Tanah’ta ahit anlamında geçen başka ifadelerin birincil anlamları her ne kadar farklı olsa da bunların tamamı kullanıldıkları yerlerde ahit anlamını kazanarak İsrailoğulları ile Tanrı arasındaki irtibatı, bağı, anlaşmayı ve ahitleşmeyi ifade etmektedirler.⁷⁵

Eski Yakınoğu metinlerinde “ahit” terimini ifade etmek için genel olarak bileşik kelimeler kullanıldığı görülür. Bu tarz kullanım özellikle ahdin anlamına vurgu yapmayı ve ahitle neyin hedeflendiğini tam olarak ortaya koymayı hedefliyordu. Bunun için terkibin bir tarafında genel olarak “ahitleşme ve yemin” gibi bir dış faktörden kaynaklanan güveni, diğer tarafında ise “dostluk bağı, lütuf” gibi kendiliğinden güven ve fedakârlığı ifade eden kelimeler kullanılmıştır. Bu durum, ahit anlamını ifade eden kelimelerin, semantik olarak çift alanı kendinde barındırdığını ortaya koymaktadır. Bu karma anlamlılığın sebebi ilgili terimin, bir yandan iki taraf arasında ahitle sonuçlanan rızaya dayalı bir karşılıklı anlaşmayı ifade etmesi, öte yandan aradaki anlaşmanın devam etmesi için zorunlu güvenceye veya yemine dayanması gerektiği şeklinde açıklanmıştır.⁷⁶

Mezopotamya-Anadolu bölgesinden bulunmuş M.Ö. 2. binyıllara ait Hitit tabletlerinde yaygın olarak “riksu/rikistu/rikiltu u māmītu” ifadesi ve bu ifadenin çoğul şekli olan “riksāte u māmīte” ifadesi geçmektedir. Bunlar, ahit kavramında birinci semantik alan olan “taahhüt ve yemin” kısmına tekabül etmektedir. Aynı ifadeye Akat tabletlerinde de rastlamak mümkündür. İki kelimenin

74 Paul Kalluveetil, *Declaration and Covenant: A Comprehensive Review of Covenant Formulae from the Old Testament and the Ancient Near East*, (Rome: Biblical Institute Press, 1982), 7-16.

75 Bu konuda bkz. George Mendenhall, “Covenant”, *The Interpreter’s Dictionary of the Bible*, ed. George Arthur Buttrick, (New York: Abingdon, 1962), I, 714-723, 715.

76 Mendenhall, *Law and Covenant*, 31; Weinfeld, “Covenant Terminology”, 190. Bu konuda ayrıca bkz. McCarthy, *Old Testament covenant*, 14-15.

birleşmesinden oluşan ifadedeki “riksu” kelimesi “bağ, irtibat” anlamına gelmektedir.⁷⁷ Sümer tabletlerinde ise aynı anlam için “kešda” kelimesi geçmektedir. İfadedeki “māmītu” kelimesi taahhütnameye uyma bağlamında “yemin” anlamına gelir. Korosec, “riksu” kelimesinin daha üst seviyede olan müttefik veya kral tarafından, “māmītu” kelimesinin ise daha alt seviyede olan müttefik veya vassal tarafından ileri sürülen talepleri ifade ettiğini belirtmiştir.⁷⁸ Buna bakarak ilgili terimi “anlaşmanın bulunması hakkında yemin” veya “yeminle güvence altına alınmış anlaşma” şeklinde tercüme etmek mümkündür. Tanah’ta bu anlamı ifade etmek için “et ha-berīt ha-zot ve et ha-’alah ha-zot”⁷⁹ şeklinde, sırasıyla ahit ve yeminli lanetleme anlamına gelen “berīt-’alah” terkihi geçmektedir. Ahit kavramındaki ikinci semantik alan olan “dostluk ve lütuf” anlamının ifadesi olarak Mezopotamya bölgesinden bulunan tabletlerde “tūbtu u sulummū”, “salimum damqātum”, “at hūtu tābtu”, “ahhūtu damqātu”, “ahhūtu salāmu”, “sulummū ahhūtu” ve “ra’amūtu ahhūtu” ifadeleri geçmektedir. Bu ifadeler, “barış, kardeşlik, dostluk, sevgi” anlamlı kelimelerinden oluşan ifadelerdir.⁸⁰ Tanah’ta geçen “Ve lo tidroş şelimam ve tovtam”⁸¹, “zeqor raḥ ameyha Yahveh ve ḥasdeyha”⁸², “kihasedha zekar li ‘ata le-ma’an tuvha”⁸³ gibi “berīt” kelimesiyle semantik yakınlığa sahip olan örneklerden de belli olduğu üzere, bu ifadeler İbranicede “barış, iyilik, lütuf, şefkat” kelimelerinden oluşan “şalom-tov, raḥam-ḥesed, ḥesed-tov” şeklinde ifade edilmiştir. İşaret edilmelidir ki tabletlerde bu iki farklı semantik alanlara ait kelimelerin “adē tābtu”, “kittu damiqtu”, “riksu salāmu” ve “adē salīme” şeklinde birlikte kullanımı da

77 Weinfeld, “Covenant Terminology”, 190-191. Bundan başka aynı anlamda Hitit tabletlerinde “išhiul”, Akatça’da “berītu” kelimesi de geçmektedir.

78 Weinfeld, “Covenant Terminology”, 190-191.

79 Tesniye 29:13. (“Bu ahdi ve bu yemini.”)

80 William L. Moran, “A Note on the Treaty Terminology of the Sefire Stelas”, *Journal of Near Eastern Studies*, 22:3 (1963), 173-176, 174.

81 Tesniye 23:7. (“Onların selameti ve iyiliğini dileme.”)

82 Mezmurlar 25:6. (“Ey Yahve, merhametini ve şefkatini hatırla.”)

83 Mezmurlar 25:7. (“Şefkatinle göre hatırla beni, çünkü sen iyisin.”)

geçmektedir.⁸⁴ “*şomer ha-brit ve ha-ḥesed*”⁸⁵, “*hineni noten lo 'et beriti şalom*”⁸⁶ örneklerinden belli olduğu üzere, İbranice’de bunlar “*berît-ḥesed*” ve “*berît-şalom*” karma kelimeleriyle karşılanmıştır.

Sonuç

Eski İsrail kültüründe ahit anlayışı merkezi konumda olmuştur. Onlara göre Tanrı’nın kendisini bildirmesi, varlığından haberdar etmesi ahit vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Yahudilikte din anlayışı Tanrı’ya bağlılık şeklinde ifade olunur. Ahit, bu bağlılığı ifade eden olgudur. Ahit yapılırken Tanrı insanlığın uyması için birtakım emirler koymuştur. Bu emirler vasıtasıyla aradaki ahidin korunması ve sürekliliği teminat altına alınmıştır. Dolayısıyla ahidin amacı insanları sadece birtakım şeylerle mükellef tutmak değil, Tanrı ile insanlar arasında uyum ve ahenk oluşturmaktır. Tanah’ta yer aldığı üzere, Tanrı insanlıkla tarih içerisinde birkaç kez ahitleşmiştir. Tanrı ile insan arasındaki ilişki ilk insanın yaratılmasından itibaren başlamıştır. Âdem ilk insan olarak yaratılmasından birkaç saat sonra Tanrı’nın hitabına mazhar olmuştur. Dolayısıyla tarihte ahit bağının olmadığı hiçbir dönem bulunmamaktadır. Daha sonra Tanrı Nuh ve İbrahim’le, nitekim sonrakilere ahitleşmiştir.

Eski İsrail’deki ahit anlayışı eski Yakındoğu kültürünün bir ögesi olduğu için birçok yönden eski Yakındoğu kanunnameleri ile büyük ölçüde benzetilmektedir. Bu coğrafyada yaşayan halkların inancına göre, din adamları aynı zamanda dünyevi düzeni sağlayan yasa mercileri sayılırlardı. Onların oluşturdukları kanunnameler sıradan bir hukuk metni olmayıp Tanrı tarafından verilmişti. Bu kanunnamelerde yer alan kaidelere uymakla toplumsal düzen tesis olunduğu gibi ilahi irade de gerçekleşmiş sayılırdı. Kurallara aykırı davranan, Tanrıya da karşı gelmiş sayılırdı ve bu yüzden meri hukuka göre cezalandırılmasının yanında bir de tanrı tarafından cezalandırılacaktı.

84 Weinfeld, “Covenant Terminology”, 191.

85 Tesniye 7:9. (“*Ahdi ve şefkati koruyan.*”)

86 Sayılar 25:12. (“*İşte ona ahdimi, barışı veriyorum.*”)

Tanah'ta sunulan ahit mefhumu tabiatı, yapısı ve kullandığı terimler bakımından Eski Yakınoğu kültüründe bilinen ahit mefhumuyla benzerlik teşkil etmektedir. Mahiyeti bakımından Eski Yakınoğu'daki vaat ahdi ve vassal ahdinin karşılığı olarak Yahudi kutsal metinlerinde yer alan ahitler de Tanrı'nın insanlara hiçbir özel emirde bulunmadan tesis ettiği lutf ahdi ve ykmllk ahdi şeklinde ikiye ayrılır. Yine bu ahit biçim ve yapı bakımından Eski Yakınoğu ahit formülünü takip eder. Ayrıca, kullanılmış terimlerin de semantik ve biçimsel bakımdan birbirine benzerliği de görülmektedir. Tüm bunlar, Yahudi kutsal metinlerinde yer alan ahit anlayışının M.. 2. binyıldaki Eski Yakınoğu ahit anlayışıyla olan benzer olduğunu ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Aharon Kirşenbaum, "Ha-Berît 'im Bney Noah mul ha-berît ba-Sinay", *Dine Yisrael*, 6 (1975), 31-48.
- Alan J. Avery-Peck, "Covenant", *The Encyclopaedia of Judaism*, [ed. J. Neusner, A.J. Avery-Peck, W.S. Green], I, 136-151.
- Baki Adam, "Yahudilikte Din Kavramı ve Din Anlayışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara: Dinler Tarihi Derneği, 2000, s. II, 129-134.
- Carlo Zaccagnini, "Sacred and human components in Ancient Near Eastern Law", *History of Religions*, 33:3 (1994), 265-286.
- Cleon L. Rogers, "The Covenant with Abraham and its Historical Setting", *Bibliotheca Sacra*, 127: 507 (1970), 241-256.
- Daniel Elazar, *Covenant and polity in Biblical Israel: Biblical foundations and Jewish expressions I: The Covenant Tradition in Politics*, New Jersey: Transaction Publishers, 1995.
- Daniel J. Elazar, "The political theory of covenant: Biblical origins and modern developments", *Publius: The journal of federalism*, 10:4 (1980), 3-30.
- David Noel Freedman, "Divine commitment and human obligation: the covenant theme", *Interpretation*, 18, (1964), 419-431.
- David Novak, *The election of Israel: the idea of the chosen people*, Cambridge: Cambridge UP, 1995.
- David Novak, *The Jewish social contract: An essay in political theology*, New Jersey: Princeton UP, 2005.
- Delbert R. Hillers, *Covenant: the history of a Biblical idea*, Baltimore: The Johns Hopkins UP, 1989.
- Dennis J. McCarthy, *Old Testament Covenant: a survey of current opinions*, Oxford: Basil Blackwell, 1973.
- Dennis J. McCarthy, *Treaty and Covenant: A Study in Form in the Ancient Oriental Documents and in the Old Testament*, Rome: Pontifical Biblical Institute, 1963.
- Dennis Swanson, "Bibliography of works on the Biblical Covenants", *The Master Seminary Journal*, 10:2 (1999), 271-280.

- Edward J. Young, *An introduction to the Old Testament*, Michigan: Grand Rapids, 1989.
- Eldar Hasanov, *Yahudi ahit geleneğinde Nuh Kanunları ve Nuhilik*, (Yayınlanmamış Doktora tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Ernest W. Nicholson, *God and His people: Covenant and theology in the Old Testament*, Oxford: Clarendon, 1986.
- Eugene J. Lipman, *The Mishnah: oral traditions of Judaism*, New York: Schocken Books, 1974.
- Gary N. Knoppers, "Ancient Near Eastern Royal grants and the Davidic Covenant: A Parallel?", *Journal of the American Oriental Society*, 116:4 (1996), 670-697.
- George Mendenhall, "Covenant", *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, [ed. George Arthur Buttrick], New York: Abingdon, 1962, I, 714-723.
- George Mendenhall, *Law and Covenant in Israel and Ancient Near East*, Pittsburg: Biblical Colloquium, 1955.
- Gordon Freeman, *The Rabbinic understanding of covenant as a political idea*, Philadelphia: Center for Jewish Community Studies, 1977.
- Gordon V. Child, *Kendini Yaratan İnsan*, [trc. Filiz Ofluoğlu], 3. bs, İstanbul: Varlık, 1988.
- Irvin A. Busenitz, "Introduction to the Biblical covenants; the Noahic covenant and the priestly covenant", *The Master Seminary Journal*, 10:2 (1999), 173-189.
- J.A. Emerton, "Ernest Nicholson's contribution to Old Testament studies", *Covenant as context: essays in honour of E.W. Nicholson*, [ed. A.D.H. Mayes, R.B. Salters], New York: Oxford UP, 2003, xvii-xl.
- Jeffrey Jay Niehaus, *Ancient Near Eastern themes in Biblical theology*, Grand Rapids: Kregel Publications, 2008.
- John A. Thompson, "The Significance of the Ancient Near Eastern Treaty Pattern", *Tyndale Bulletin*, 13 (1963), 1-6.
- John A. Thompson, *The Ancient Near Eastern Treaties and the Old*

- Testament*, London: Tyndale, 1964.
- John H. Walton, *Ancient Israelite literature in its cultural context: a survey of parallels between Biblical and Ancient Near Eastern Texts*, Grand Rapids: Zondervan, 1990.
- Julius Wellhausen, *Prolegomena to the History of Ancient Israel*, Gloucester: Peter Smith Publisher, 1973.
- Kenneth A. Kitchen, "The fall and rise of covenant, law and treaty", *Tyndale Bulletin*, 40:1 (1989) 118-135.
- Kenneth A. Kitchen, *Ancient Orient and Old Testament*, London: Inter-Varsity Press, 1966.
- Klaus Baltzer, *The covenant formulary in Old Testament, Jewish and early Christian writings*, [trc. David E. Green], Oxford: Basil Blackwell, 1971.
- Kürşat Demirci, "İbrani Yasaları ve Eski Önasya Hukuku Arasındaki Paralellikler", *Anadolu Araştırmaları*, 12 (1990), 203-213.
- Mebrure Tosun, "Sümer, Babil ve Assur'larda hukuk, kanun ve adalet kavramları ve bunlarla ilgili terimler", *Bellekten*, 37:148 (1973), 557-581.
- Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar, 2005.
- Moshe Weinfeld, "Berit", *Theological Dictionary of the Old Testament*, [ed. Johannes Botterweck, Helmer Ringgren, Heinz-Joseph Fabry], II, 253-279.
- Moshe Weinfeld, "Covenant of Grant in the Old Testament and in the Ancient Near East", *Journal of the American Oriental Society*, 90:2 (1970), 184-203.
- Moshe Weinfeld, "Covenant terminology in the Ancient Near East and its influence on the West", *Journal of American Oriental Society*, 93:2 (1973), 190-199.
- Moshe Weinfeld, "Covenant", *Encyclopaedia Judaica*, V, 249-253.
- Moshe Weinfeld, *Deuteronomy and Deuteronomic School*, Oxford: Clarendon, 1972.
- Necip Bilge, *Hukuk Başlangıcı*, 15. bsk., Ankara: Turhan Kitabevi, 2001.

- Paul Kalluveettil, *Declaration and Covenant: A Comprehensive Review of Covenant Formulae from the Old Testament and the Ancient Near East*, Rome: Biblical Institute Press, 1982.
- Petrus J. Grabe, *New covenant, new community: the significance of Biblical and Patristic covenant theology for contemporary understanding*, Milton Keynes: Paternoster Press, 2006.
- Rene Lopez, "Israelite covenants in the light of the Near Eastern covenants-I", *Chafer Theological Seminary Journal*, 9 (Fall, 2003), 92-111.
- Rene Lopez, "Israelite covenants in the Light of Ancient Near Eastern Covenants-II", *Chafer Theological Seminary Journal*, 10 (Spring 2004), 73-106.
- Scott Hahn, "Covenant in the Old and New Testaments: some current research (1994–2004)", *Currents in Biblical Research*, III:2 (2005), 263-292.
- Steven Wilf, *The law before the law*, Lanham: Lexington Books, 2008.
- Walter C. Kaiser, *A history of Israel*, Nashville: Broadman&Holman Publishers, 1998.
- Walther Eichrodt, *Theology of the Old Testament*, [trc. John Baker], Philadelphia: The Westminster Press, 1961.
- Will Durant, *Kıssatu'l-hadâre*, [trc. Zekî Necib Mahmûd], 3. bsk., Kahire: Câmiatü'd-Düveli'l-Arabiyye, 1968, I.
- William Foxwell Albright, *Archaeology and the religion of Israel*, Baltimore: Johns Hopkins Press, 1942.
- William J. Dumbrell, *Covenant and creation: a theology of the Old Testament Covenants*, Carlisle: Paternoster Press, 2002.
- William L. Moran, "A Note on the Treaty Terminology of the Sefire Stelas", *Journal of Near Eastern Studies*, 22:3 (1963), 173-176.